

MİLLÎ MÜCADELEDE LİDERLİK SORUNU VE KÂZIM KARABEKİR*

Ali ÇİFTÇİ**

ÖZET

Liderlik kavramı bütün siyasal ya da sosyal hareketlerde önem taşıyan temel kavramlardan birisi olup siyasal hareketlerin başarıya ulaşmasında da kilit önemdedir. Liderlik yeteneği çok büyük ölçüde doğuştan gelen bir yetenek olup sonradan eğitim ve benzeri yollarla ancak sınırlı olarak geliştirilebilir. Milli Mücadele Hareketi'nde de liderlik konusu hem bu mücadelenin verildiği yıllarda hem de daha sonraki yıllarda yoğun olarak tartışılan konulardan biridir. Bu tartışma, Mustafa Kemal Paşanın Erzurum'da müfettişlik görevinden azli ve onun askerlikten istifasından sonra büyümüş, bu arada Kâzım Karabekir'in liderliği de gündeme gelmiştir. M. Kemal Paşa, kendisini liderliğe her yönüyle uygun ve lâıyk görürken Karabekir, lider olmaya yanaşmamış ve lider olmayı kabul etmemiştir. Erzurum Kongresi'nden önceki günlerde Heyet-i Faale toplantıları sırasında M. Kemal Paşanın liderliği kesin olarak kararlaştırılmıştır. M. Kemal Paşa ile Karabekir'in liderlik yetenekleri karşılaştırıldığında M. Kemal'in daha üstün yeteneklerle donanımlı olduğu görülmektedir. Karabekir, siyasi tarihimizdeki bazı çevrelerin iddialarının aksine Milli Mücadele içinde liderlik arzusunda olmamış ve M. Kemal Paşanın liderliğini başından itibaren kabul etmiştir. Karabekir, M. Kemal Paşanın yerine lider olmak için mücadele etmemiş ama onu kontrolü altında tutarak yönlendirmek istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Milli Mücadele, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa

---

* Not: Bu makale, yazarın "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

**Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İkt. ve İd. Bil. Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

**THE MATTER OF LEADERSHIP IN NATIONAL STRUGGLE AND
KÂZIM KARABEKİR**

ABSTRACT

The concept of leadership is one of the significant basic concepts in the whole political or social movements and it is a key role to achieve the goal in the political movements. Leadership ability is endowment mostly and it might improve in the some limitations through the education or something else. The matter of leadership is one of the issue discussed as continuously both during the period of National Struggle and after. The matter about leadership was a big deal after Mustafa Kemal Pasha was deposed and resigned from military. By the way, the leadership of Kâzım Karabekir was came up as well. Mustafa Kemal Pasha, while he appropriate and worthy of all aspects of leadership himself, Karabekir is not eager to become leader and not agreed to be a leader. In the days before Erzurum Congress, during the meetings of the Heyet-i Faale, M. Kemal Pasha's leadership was decided definitively. Compared with the leadership abilities of M. Kemal and Karabekir, M. Kemal has more superior abilities . Karabekir, contrary to the claims of some circles of political history, not aspiring to leadership in the National Struggle and Leadership of M. Kemal Pasha accepted M. Kemal Pasha's leadership from the beginning of it . Karabekir did not struggle to become a leader instead of Mustafa Kemal Pasha , but wanted to steer him by holding under his own control.

Key Words: Leadership, National Struggle, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa

GİRİŞ

Milli Mücadeledeki liderlik tartışmalarını ele alarak özellikle M. Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa arasında bir liderlik mücadelesi yaşanıp yaşanmadığını irdelemeyi amaçlayan bu çalışmada öncelikle liderlik kavramı üzerinde durulacaktır. Liderlik kavramının sosyal ve siyasal hareketler açısından önemine değinildikten sonra Milli Mücadele kadrolarının Bolşevik Rusya'da bulunan eski İT lideri Enver Paşanın Anadolu'ya yönelik faaliyetleri yanında kendi aralarındaki ilişkileri ve İstanbul ile olan ilişkilerdeki farklı tutumları ele alınacaktır. Ardından Erzurum'da, Kongre öncesinde gündeme gelen liderlik tartışmaları incelenecek ve Karabekir'in tutumu irdelenecektir. İki simge isim arasında liderlik yetenekleri açısından kısa bir karşılaştırmanın da yapılacağı çalışmada Karabekir'in M. Kemal Paşanın liderliği karşısındaki tutumu çeşitli örneklerle açıklanacaktır. Çalışmanın sonunda Anadolucular akımının Karabekir vizyonuna konumuz bağlamında değinilecek ve değerlendirme yapılacaktır.

Liderlik Kavramı

Her siyasal hareketin mutlaka çözmesi gereken sorunlardan birisi liderlik sorunudur. Siyasal hareketin başarısı diğer etkenlerin yanı sıra çok büyük ölçüde liderliğe bağlıdır. Siyaset biliminin temel kavramlarından olan liderlik kavramı şimdiye kadar çeşitli tanımlamalara tâbi tutulmuştur. Liderlik yalnızca siyasal gruplarda ve siyasal hareketlerde değil bütün sosyal gruplarda söz konusudur. Liderlik hem birincil gruplarda hem de ikincil gruplarda önemli bir kavramdır. Bir arkadaşlık grubunda, bir kulüpte olduğu gibi bir sendikada, bir dernekte de liderlik kavramı o sosyal ortamın temel kavramlarından biridir.

Liderlik yaratılıştan gelen bir özellik mi yoksa sonradan kazanılan bir özellik midir? Liderlik yeteneği, ya da liderlik özelliklerinin kişilerde çok büyük oranda doğuştan gelen özellikler olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte kişinin yetiştiği çevre, içinde bulunduğu ilişkiler, aldığı eğitimin onun liderlik yetenekleri üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir. İnsan, doğuştan getirdiği yetenek ve özelliklerine sonradan eğitim ve benzeri yollarla katkıda bulunabilmektedir. İnsan topluluklarında lider kimdir, neyi ifade etmekte ve ne anlam taşımaktadır? Lider, insan topluluğunun idaresini elinde bulunduran, topluluğu çekip çeviren, sevk ve idare eden kimsedir. Toplumun ya da topluluğun öncüsüdür. Lider, etkilenmekten çok etkileyen kişi olarak tanımlanabildiği gibi¹ grup içinde başkasından emir almayan, kendisinden üstte başkası bulunmayan kişi olarak da nitelenmektedir. Lider, karizmatiktir, hitabeti güçlü olan ve insanları peşinden sürükleyen kimsedir. Lider, insanları tanımada ve ekibinde bulunanlara görev dağılımında üstün yetenekli kişidir. Lider, neyi, nerede ve nasıl kullanacağını iyi bilendir. İkincil gruplarda lider, grubun somut anlamda belirlenmiş olan hedeflerinin yerine getirilmesi için yetenekli olan birey olarak nitelenebilir.² Lider, zekâsı, cesareti, kavrayış gücü ile insanlara yol gösteren kişidir.

Konuyu, lider-grup ilişkilerinde karşılıklı etkileşim boyutuyla ele alan yazarlar da bulunmaktadır. Bu gruptaki yazarlar, liderin (önder), grubuna her istediğini yaptırabilen insan mı yoksa grubunun eğilimlerini en iyi sezen ve en iyi değerlendiren kişi mi olduğu sorunu ele almaktadırlar. Bu yazarlara göre gerçek bu ikisi arasında bulunmaktadır.³ Bir başka deyişle lider, mutlaka her istediğini yapamaz ve yaptırılmaz. Grubun gereksinimlerini ve eğilimlerini sezmenin de lider olmak için tek başına yeterli olmayacağını

¹ Bülent Daver, **Siyaset Bilimine Giriş**, Üçüncü Bası, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s. 134.

² Hasan Güllüpunar, **Siyasal İletişim ve Aday İmajı**, Eğitim Akademi Yayınları, Konya, 2010, s. 50.

³ Ahmet Taner Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, A. Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Yayını, Ankara, 1987, s. 161.

bilmek gerekir. Lider hem grubunun genel eğilimlerini kollar, gözetir, hem de grubu önderlik yeteneği sayesinde ortak amaca doğru yönlendirir. Bir başka deyişle lider olan kişi, grubunda yaygın olan eğilimleri göz ardı edemeyeceği gibi bunların esiri de olamaz. Başarılı liderlik bu ikisini bağdaştırabilen liderliktir. Çünkü liderin görevi, kendisini izleyenlere gidecekleri yolu göstermektir.

Millî Mücadele Öncesinde ve Sırasında İttihatçılar ve Liderlik Sorunu

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokan ve savaştan yenilgiyle çıkmasının sorumluluğunun birinci derecede sahibi olan kişiler, o yıllarda ülkede en büyük örgütlü siyasi güç olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleridir. Bunlar, Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talât Paşalardır. Savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının ardından bu üçlünün ülkeyi terk etmiş olmalarına⁴ ve büyük ölçüde ülke siyasetinde söz sahibi olma fırsatını kaçırmış olmalarına karşın iki boyutlu olarak Millî Mücadele üzerinde etkili oldukları ya da olmaya çalıştıkları söylenebilir. Birincisi İttihat ve Terakki Cemiyeti 5 Kasım 1918'de resmen kapatılmış olsa da örgüt, Anadolu'da kalan kadroları aracılığıyla Millî Mücadelenin örgütlenmesinde etkili olmuştur.⁵ Bazı araştırmacıların temel tezleri Kurtuluş Savaşı kadrolarının eski İttihatçılardan oluştuğu şeklindedir. Hattâ örneğin Erik Jan Zürcher'e göre Mustafa Kemal Paşanın 1919'da Anadolu'ya geçerek mücadeleyi başlatmaya ikna edilmesinde İttihatçıların rolü vardır.⁶ Emel Akal da Millî Mücadele Hareketi'nin örgütlenmesinde İttihatçıların ağırlıklı yerini incelediği kitabında Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'daki çalışmalarını, eski İT çizgisini sürdüren Teceddüt Fırkası, Karakol Teşkilatı ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ile ittifak içinde yürüttüğünü savunmaktadır.⁷ Eski İttihatçılardan Muhittin (Birgen) Bey örneğinde olduğu gibi bazıları da Anadolu'daki Kuva-i Milliyecileri İttihat ve Terakki'nin merkez ve sol unsurları olarak görmektedirler.⁸

Mustafa Kemal Paşanın ve Millî Mücadele kadrolarının İttihatçılığı ile ilgili iddiaları kısaca değerlendirmek gerekirse şu noktalar vurgulanabilir:

⁴ Celal Bayar, **Ben de Yazdım-Millî Mücadeleye Gidiş**, Cilt 1, Sabah Kitapçılık, İstanbul, 1997, s. 89-90.

⁵ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2006, s. 455-56.

⁶ Erik Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Çev: Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 169-71.

⁷ Emel Akal, **Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV (Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı) Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 188.

⁸ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa**, Cilt 1, Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 289.

Öncelikle ülkedeki en geniş ve örgütlü siyasal güç olan eski İT kadrolarının Millî Mücadelenin hazırlanması ve sonuçlandırılmasında etkili olmaları kaçınılmazdır ve doğaldır. M. Kemal Paşanın İttihatçı oluşuna gelince kendisinin 1907 yılında İT örgütüne üye olduğu bilinmektedir.⁹ Ama onun İT ile ilişkilerinin çok iyi gitmediği ve sonradan örgütten ayrıldığı kabul edilmektedir. M. Kemal ile diğer Millî Mücadele liderlerinin tipik İttihatçılar olmadıkları, onların İT'cilerden ayrılan bazı ortak yönlerinin bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. İT liderlerinde iç ve dış siyasette maceracı, hayalci, komplocu, komitacı siyaset yapma ve yönetme tarzının baskın olmasına karşılık Millî Mücadele liderlerinin onlara göre daha gerçekçi, rasyonel ve mutedil davranışlara sahip oldukları görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı yenilgisine yol açan siyasetçi kadroların savaş sonrası tasfiye edilmesiyle birlikte onlarla, savaşın yönetimi, Almanya ile ilişkiler, Türk ve İslam Dünyasına ilişkin politikalarda ayrı düşünen başka bir kadro öne çıkıyordu. Baykara, Mustafa Kemal Paşanın, gençliğinde İttihatçı olmakla birlikte İttihatçıların hiçbir aşırı hareketine katılmadığını kaydetmektedir.¹⁰ Bülent Tanör'e göre de M. Kemal, İT iktidarı döneminde ülkedeki Alman nüfuzuna karşı bağımsızlık yanlısı oluşu ve ordunun Alman askerî heyetine tesliminden şikâyetçi olmasından dolayı İT önderlerince sevilmiyordu.¹¹

Eğer Osmanlı Devleti'nin son döneminde revaçta olan düşünce akımlarına bakılarak bir karşılaştırma yapılacak olursa İT liderlerinin İslamcılık ve Türkçülük akımlarının etkisini daha yoğun olarak taşımalarına karşılık Millî Mücadele'de lider kadroda yer alanların Türkçülük ve Batıcılık akımlarından daha fazla esinlendikleri söylenebilir.

İttihat ve Terakki'nin etkili oluşunun ikinci boyutu bizatihi Enver Paşanın şahsıyla ilgilidir. Kurtuluş Savaşı'nın belli bir aşamasına kadar Enver Paşanın Millî Mücadele liderliği için içeride ve dışarıda çeşitli niyet, kurgu ve hazırlıkların olduğu, hattâ Envercilik diye bir akımın bulunduğu bilinmektedir. Yaklaşık 10 yıl boyunca ülkeyi yönetmiş olan bir kadronun kurtuluş mücadelesinde de liderin kendi içlerinden çıkmasını istemeleri anlaşılabilir bir durumdur. Enver Paşa Bolşevik Rusya'da bulunduğu sıralarda ülke içinde, hattâ TBMM'de kendisinin liderliğini arzulayan çevreler olduğu gibi Bolşevik Rusya ile Almanya da onun Anadolu'ya geçme çabalarına destek vermektedirler.¹² Enver Paşa ve arkadaşları, Bolşevik Rusya desteği ve etkisi ile hazırlamış oldukları Halk Şurular Fırkası Programı ve kurmuş oldukları İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadi'nin ilkelerini Anadolu'da yaymaya çalışmışlardır. Karabekir'in Kızıl Devrim hazırlığı

⁹ Akal, a.g.e., s. 57.

¹⁰ Tuncer Baykara, **Millî Mücadele**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 55.

¹¹ Bülent Tanör, **Kurtuluş**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Yer yok, 1997, s. 138.

¹² Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa**, Cilt 1, Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 328-31.

dediği bu işin arkasında Rusya vardır ve bu devrimle birlikte Türkiye'nin de Sovyetler Birliği'nin yönetimine girmesi amaçlanmaktadır.

Ancak Millî Mücadele kadrolarının Sovyet Rusya ile ilişkileri, Batılı güçlere karşı karşılıklı yardımlaşma düzeyinde kalmış ve Bolşevikleşme noktasına varmamıştır. Zaten bir süre sonra Millî Mücadele kadroları, Sovyet yönetimi nezdinde kurdukları ilişkilerle Enver Paşaya verilen desteğin son bulmasını sağlamışlar ve Envercilik tehlikesini bertaraf etmişlerdir. Gerçekten de Kurtuluş Savaşı sırasında M. Kemalciler-Enverciler şeklindeki kutuplaşma büyümüş ve fiilî bir duruma ve çatışmaya dönüşmüş olsaydı Türkiye işgal ve bölünme dahil çok kötü durumlara düşebilirdi.

Millî Mücadele Kadrolarının Birbirleri ve İstanbul İle İlişkileri

Millî Mücadele sırasında liderlik sorununun ortaya çıkışına girmeden önce Anadolu'da direniş hareketini örgütleyen güçlerin, daha özeldede Millî Mücadele kadrolarını oluşturan liderlerden Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşanın birbirleriyle ve İstanbul Hükümeti ile ilişkilerine değinmek anlamlı olacaktır. Çünkü Millî Mücadele, büyük ölçüde İstanbul ile Anadolu arasında çetin bir iktidar mücadelesi eşliğinde yürütülmüştür. Millî Mücadele kadrolarının birbirleriyle ve İstanbul ile ilişkileri, bu mücadelenin 600 yıllık Osmanlı devlet ve toplum yapısının geleceğini belirleyecek olması ve bir yandan da gelişen olaylar ışığında geleceğin liderinin ortaya çıkmasında belirleyici olması açılarından da önemlidir.

Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yaklaşık 4-5 ay kadar İstanbul'da kurtuluş çareleri ile ilgili arayışlarda bulundu. İstanbul'a gelmeden başlayan bu arayışlardan en önemlisi, kurulacak İzzet Paşa Kabinesi'nde kendisine Harbiye Nazırlığı verilmesi idi. Buna benzer siyasal çözüm arayışları çerçevesinde M. Kemal, padişahla, Harbiye Nezareti yetkilileriyle, Hüseyin Rauf Beyle, Ali Fethi (Okyar) Beyle, diğer siyasal şahsiyetlerle, memurlarla ve yabancılarla görüşmeler yapmıştır.¹³ Görüşmelerden beklenen sonuçların alınamaması ve diğer gelişmeler üzerine M. Kemal Paşa, Sarayın görevlendirmesiyle Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmiştir.

Türkiye'nin siyasal kaderi açısından kongreler öncesi, kongreler ve kongreler sonrası dönemde çok önemli ve belirleyici gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Millî Mücadele'nin lider kadrosunun kendi arasındaki ilişkileri ve İstanbul'a karşı tutumları, dönemin anlaşılmasında önemli göstergeler oluşturmaktadır. Millî Mücadele kadrolarının İstanbul Hükümeti ile yaptıkları yazışmalara ve girilen ilişkilere bakıldığı zaman şu kesinlikle söylenebilir ki Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümeti, Millî Hareketin

¹³ **Fethi Okyar'ın Anıları**, Yay. Haz: Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1997, s. 20-22.

içinde olmasına ve İstanbul'dan verilen birçok emri yerine getirmediği gibi bazı durumlarda o emrin tam tersini icra etmesine rağmen¹⁴ Kâzım Karabekir'e Mustafa Kemal Paşadan daha fazla güvenmektedirler. Bu güvenin sebebinin Karabekir'in görece ihtiyatlı, uzlaşmacı ve ağırbaşlı kişiliğine bağlı olduğu düşünülebilir. Bunun en açık göstergesi, M. Kemal'in yerine Kâzım Karabekir Paşanın 21 Haziran 1919 tarihli Harbiye Nazırlığı yazısıyla vekâleten 3. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmek istenmesidir. 7/8 Temmuz 1919 tarihine kadar defalarca tekrarlanan İstanbul'a dönme emirlerine uymayan M. Kemal, Ordu Müfettişliği görevinden azledilirken Karabekir'e M. Kemal'in yerine vekâlet görevi verilmektedir. Daha sonra Karabekir'e 30 Temmuz 1919 tarihinde M. Kemal'in tutuklanması ve İstanbul'a gönderilmesinde Kolordu olarak yardımcı olması emri verilmekte, ancak Karabekir bu emre uymamaktadır. İstanbul'dan gelen emre uymadığı halde Hükümet tarafından kendisine yönelik olumsuz bir girişimde bulunulmamaktadır. Bunun dışında Karabekir'e, Kolordu olarak Erzurum Kongresini önleme gibi çok önemli bir emir verilmekte ama o tersine kongreye hâmilik yapmaktadır. Bu durumda bile kendisi hakkında bir işlem yapılmamaktadır. Ta ki 16 Ağustos'ta Ordu Müfettişlikleri, 18 Ağustos'ta da 3. Ordu Komutanlığı kaldırılarak Karabekir'in etkisi azaltılıncaya kadar¹⁵.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti ile ilişkilerde daha radikal bir tutum takınarak örneğin İstanbul'un gönderdiği heyetlerle görüşmemeyi, onlarla temas kurmamayı tercih etmektedir. Karabekir ise İstanbul ile ilişkilerini daha iyi götürmeye çalışmakta ve görece esnek davranarak uzlaşmacı bir tutum sergilemektedir. Kendisi bu tutumunu, hem İstanbul'daki bazı kişileri de davaya kazanmak, hem de İstanbul ile erken bir kopuşun getireceği zararları engellemek amacı ile açıklamaktadır.¹⁶ M. Kemal ile Karabekir'in farklılığını belirginleştiren örneklerden birisi de İstanbul ile haberleşmenin kesilmesi meselesidir. Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğünün, 16 Haziran 1919 tarihinde, Genel Müdür Refik Halit (Karay)* imzasıyla, telgraf merkezlerine verdiği emirlerde¹⁷ Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin telgraflarının çekilmemesini bildirmesine M. Kemal Paşa çok sert tepki göstermiştir. M. Kemal, bu karar üzerine valiliklere,

¹⁴ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1998, s. 476.

¹⁵ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994, s. 49, 53.

¹⁶ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 1, Emre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2000, s. 326.

* Refik Halit Karay, 1888 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1918 yılından sonra bir süre **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**'nın Genel Merkezinde çalışmıştır. Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü yaptığı sırada Milli Mücadele aleyhinde çalışan Karay 9 Kasım 1922'de 150'liklerle birlikte sınır dışı edilmiştir. 1938 yılında yurda dönen tanınmış Türk edebiyatçısı Karay, 18 Temmuz 1965 tarihinde İstanbul'da ölmüştür.

¹⁷ Sarıhan, a. g. e., Cilt 1, 1993, s. 324.

Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğüne, Harbiye Nezaretine yazdığı 20 Haziran 1919 tarihli yazılarda bu emri tanımadığını ve uygulayanların cezalandırılacağını bildirmiş¹⁸, ayrıca, Genel Müdürlüğün, haberleşmeyi engelleme işini sıkılaştırması üzerine 18 Ağustos 1919'da, Heyet-i Temsiliye'ye yazarak halkı, telgraf merkezlerini işgal etmeye davet etmiştir.¹⁹ Kâzım Karabekir ise bu durum karşısında halkın henüz böylesine ileri bir tavır almaya müsait olmadığını, İtilaf Devletlerinden ve İstanbul Hükümeti'nden çekindiğini düşünerek, M. Kemal'in istediği tepkinin yalnızca haberleşmenin yaptırılmadığı ve haberleşmeyi yapan memurların azledildiği yerlerle sınırlandırılmasını istemiştir.²⁰ Ali Galip Olayında da M. Kemal'in, keskin tavrı kendisini göstermiştir. Bilindiği gibi Sivas Kongresi'nin toplandığı günlerde İstanbul Hükümeti Dahiliye Nazırı Adil Bey, Elazığ Valisi Ali Galip'i Kongreyi basmak ve M. Kemal'i öldürmekle görevlendirmişti. Başarısız olan bu girişimden sonra M. Kemal, kendisini imha ettirme planı yapan Dahiliye Nazırı Adil Bey'e, Sivas Postanesinden, milleti padişahına maruzatta bulunmaktan menedenler olarak alçaklar, câniler ve hainler gibi hakaretlerin de yer aldığı ağır sözler içeren bir telgraf çekmiştir.²¹ Karabekir, M. Kemal Paşanın Dahiliye Nazırına böyle sert içerikli bir telgraf çekmesini doğru bulmamıştır.²²

Karabekir'in İstanbul ile ilişkileri konusunda Sabahattin Selek'in, Anadolu İhtilâli'nde yaptığı değerlendirmeler de oldukça aydınlatıcıdır. Selek'e göre Karabekir, Kuva-i Milliye liderleri içinde İstanbul Hükümeti ile ilişkilerini en iyi ayarlayan kişidir. Selek, Karabekir'in İstanbul ile yapılan yazışmalarda devlet otoritesine bağlılık ifadeleri kullanmasının altını çizerek bu hususun İstanbul'un tavrını etkilediğine dikkat çekmektedir. Selek'e göre İstanbul Hükümeti, devlete bağlı görünme duyarlılığı gösteren bir komutanı açıkça cephe almaya zorlamamak için Karabekir'in muhalif tutumunu anlamazdan gelmiştir.²³ İstanbul ile ilişkiler konusunda bir başka yorum da Faruk Özerengin'e aittir. Özerengin'e²⁴ göre İstanbul Hükümeti'nin Karabekir'e tavrı almama nedeni onun Doğu Anadolu'daki gücünden kaynaklanmaktadır.²⁵ Özerengin'in kastettiği güç, Karabekir'in daha 1 yıl kadar önce, Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında, 1918 yılı içinde Kars,

¹⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivleri**, Bâb-ı Âli Evrak Odası Siyasî, 34-64/V 4.

¹⁹ Mustafa Onar, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 80, 130.

²⁰ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 1, s. 333.

²¹ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994, s. 99-100.

²² Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 1, s. 463-464.

²³ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, Cilt 1, Kastaş Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 1987, s. 158.

²⁴ Prof. Dr. Faruk Özerengin, Karabekir'in damadı olup, onun notlarını yeni Türkçeye uyarlamış ve eserlerinin yayımlanmasına büyük katkı sağlamıştır.

²⁵ "Faruk Özerengin'le Söyleşi", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı: 39, Haziran 1997.

Sarıkamış, Erzurum ve Erzincan'ın işgalden kurtarılmasındaki askeri başarılarından dolayı Doğu Anadolu'da kazandığı manevi güçtür.

Karabekir Paşa, anılarında M. Kemal ve İstanbul ile ilişkileri konusunda şunları belirtmektedir:

“Benim en mühim kolladığım, pek nazik bir mesele var ki, onu da zikretmeyi faydalı bulurum: M. Kemal Paşayı iyi idare etmek, İstanbul bütün kuvvetiyle kendisine yükleniyor. Her tarafa emirler, gazetelerle neşriyat daima saldırgan bir dille efkar-ı umumiyede tardedilmiş ve mahkum bir insan gösteriliyor. Aleyhine yapılan tecavüzler yetişmiyormuş gibi hayatına suikast hazırlanıyor veya öyle propaganda ile korkutuluyor. Doğu kendisini tanımıyor. Bana karşı ise halkın ve ordunun samimi hürmetiyle beraber henüz İstanbul Hükümeti de teveccühkar davranıyor. O azlediliyor, yerine beni tayin ediyorlar, onun için yakalama emri veriliyor. Bana icra vazifesi veriyorlar. O Sivas'a gitmek için benim kuvvetim ve nüfuzuma muhtaç; hatta bütün muhitiyle işlerinde dahi yardımına muhtaç. O Kemal Paşa ki, Harb-i Umumi'de muhtelif cephelerde ordu kumandanlığı yapmış, başarılar kazanmış, üstleriyle didişmiş, denklerini hırpalamış. Bu noktalarda pek hassas. Hususiyle birkaç gün öncesine kadar bana da amir...”²⁶

....

“...Ben tahkik heyetlerine ve İstanbul'dan gelecek diğer zatlara karşı değilim. Mütalâam şudur: ‘bizzat tenvirlerine çalışmalı, namuslu insanları kazanırız. Durumu yakından görerek İstanbul'u daha çok aydınlatırlar. Kuvvet ve kudretimizi, millî teşkilatı öğrenirler ve İstanbul'a da öğretirler.’ M. Kemal Paşa bu hususta aksi fikirde. Mütalası şu: ‘Gelirler, aleyhimize propaganda yaparlar. Bunun için tahkik heyetlerini geri göndermeli. Karaya bile ayak bastırmamalı...’²⁷

Liderlik Sorununun Gündeme Gelişi ve Liderlik Tartışmaları

Her sosyal ve siyasal harekette olduğu gibi Kurtuluş Savaşı'nda da liderlik tartışmaları zaman zaman yoğun şekilde gündeme gelmiştir.

Anadolu'da Millî Mücadelenin başlangıcında, bu sorunun en somut olarak gündeme geldiği ortam, Erzurum Kongresi günlerindeki Heyet-i Faale toplantıları olmuştur. Doğrusu daha Samsun'a ayak bastığı ilk günlerde askerî ve mülkî yetkililere yazdığı yazılarla M. Kemal Paşa, bir lider gibi hareket etmeye başlamıştı. Amasya'daki Askerî Buluşma'da da onun lider görüntüsü tartışılmamıştı. Ancak Erzurum'da, M. Kemal Paşanın İstanbul Hükümeti ve Saray ile ilişkilerinin kopma noktasına gelmesinden sonra liderlik hususu daha ciddi olarak gündeme gelmiş ve tartışılmaya başlanmıştır.

²⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt 1, s. 321.

²⁷ Karabekir, a. g. e. , s. 326.

Erzurum'da Heyet-i Faale Toplantıları

Erzurum'da Kongre başlamadan önceki günlerde M. Kemal ve millî direnişe inanan çekirdek kadrodaki asker ve sivil yetkililer arasında Millî Mücadele ile ilgili olarak bir takım istişarî nitelikli toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılarda, içine girilen mücadeledeki hareket tarzı, kimin lider olacağı ve benzeri hususlar ele alınmıştır. İçlerinde iki eski vali, Kâzım Karabekir, Rauf (Orbay) Bey, Kâzım (Dirik) Beylerin de bulunduğu ve Heyet-i Faale (Faal Heyet) denen toplantıların ilki 5-6 Temmuz 1919 gecesi yapılmıştır. Toplantıların ikincisi ise M. Kemal Paşanın İstanbul ile ilişkilerinin iyice gerginleşmesi ve kopma noktasına gelmesi üzerine 7/8 Temmuz akşamı yapılmıştır.²⁸ Ortaya çıkan durum üzerine M. Kemal, bu toplantıyı yapmayı münasip gördüğünü Nutuk'ta belirtmektedir. Mücadele yolunda nasıl bir strateji izlenmesi gerektiği ve öncülük konusunda toplantıya katılanlara görüşlerini söylemiştir. Bu aşamadan sonra kendisinin her türlü akibete uğrayabileceğini, kendisiyle birlikte hareket edecek olanların da aynı sonuçlarla karşılaşabileceğini, ama birisinin bu işte öncü olarak ortaya atılmasının zaruri olduğunu, kendisinden başka birinin de düşünülebileceğini ifade ettikten sonra öncü olarak ortaya atılacak kişi ile ilgili gereklilik şartını belirtmektedir. M. Kemal Paşaya göre kendisinden başka bir arkadaş da öncü olarak ortaya atılabilir ama yeter ki bu kişi bugünkü durumun kendisinden talep ettiği tarzda hareket etmeğe uygun davransın.²⁹ Görüldüğü gibi M. Kemal Paşa öncelikle kendisini lider olmağa uygun görmektedir. Bir başkasına da önderlik şansı tanımakta ama bunun koşullarını da yine kendisi koymaktadır. Burada onun liderlik özelliklerinden olan göreve talip olma, kendine güvenme ve sorumluluk alma özellikleri kendisini göstermektedir.³⁰

Mazhar Müfit Kansu'ya göre Erzurum Kongresi başlamadan önce, özel bir görüşme anında M. Kemal Paşa Karabekir'e Millî Hareketin başına geçmesini önermiş, o ise bu öneriyi kabul etmemiştir.³¹ Karabekir, Kansu'nun bu iddiasını yalanlamamakta, ama Kongrenin başına geçme anlamında anladığı bu öneriyi, işin başında askerlerin bulunmasını doğru bulmadığı için kabul etmediğini kaydetmektedir.³²

²⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Cilt 1, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 137.

²⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, 3. Baskı, 1989, Ankara, s. 60.

³⁰ Adnan Nur Baykal, **Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Sırları**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 73, 81, 203.

³¹ **Milliyet**, 13 Mayıs 1933.

³² Kâzım Karabekir, **Bir Düello ve Bir Suikast**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 58-59.

M. Kemal Paşa Nutuk'ta, o akşamki toplantıda bulunanların için başında kendisinin bulunup devam etmesini istediklerini ve kendisine yardımcı ve destek olacaklarını beyan ettiklerini kaydetmektedir. Onların bu beyanından sonra M. Kemal de liderliğini pekiştirmek amacıyla resmi görevliyken olduğu gibi şimdi de üst komutanmış gibi emirlerinin yerine getirilmesinin başarı için esas şart olduğunu ifade etmiştir. Faal Heyette bulunanlar bu hususu da onaylayıp kabul etmişlerdir. Böylece Milli Mücadelenin lideri Heyet-i Faale toplantılarında kesin olarak belirlenmiş oluyordu. Yalnız burada şu hususu hatırlatmakta yarar vardır. M. Kemal'in liderliğinin kararlaştırıldığı Heyet-i Faale toplantısı, Kâzım Karabekir Paşanın, M. Kemal Paşaya bağlı kalacağını işaretleri ortaya çıktıktan sonra gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle M. Kemal'in liderliği açısından işin büyük ve en zor kısmı hal yoluna girmişti. Kaldı ki Karabekir, 9 Temmuz günü ordusuyla birlikte M. Kemal Paşanın emrinde olacağını açıkça ve resmen bildirmiştir. Kendisini tutuklayarak İstanbul'a gönderebilecek olan ve İstanbul ile ilişkileri görece iyi olan Karabekir'in kendisine bağlılık bildirmesi çok önemliydi. Bu durum, onun liderlik iddiasında olmadığını ve M. Kemal Paşanın liderliğini kabul ettiğini açıkça göstermektedir.

M. Kemal Nutuk'ta, büyük siyasal hareketlerin başarıya ulaşmasında liderlik konumunun önemine ve ağırlığına vurgu yaparak harekete önder olacak kişinin yetenekli ve kudreti sarsılmaz bir yapıda olması gerektiğinden bahisle kendisinin, hilafet ve saltanata başkaldırmış ve askerlikten azledilmiş olmasını gerekçe göstererek millî harekete lider olmasını mahzurlu gören arkadaşlarını eleştirmektedir. O, Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılan ve siyasal, askerî ve bürokratik süreçlerin tamamen dışından gelen (hoca, şeyh ve aşiret reisi sıfatlı) kişilerden oluşan bir heyete önemli siyasal görevlerin bırakılamayacağını ifade etmekte, böylece kendisini, önder olmaya en uygun kişi olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.³³ Görüldüğü gibi M. Kemal Paşa, çevresindeki sivil ve asker kişileri tahlil ettikten sonra onlar arasında liderliğe ve önemli kararları almaya kendisini yetkili görmektedir.

Millî Mücadele kadrolarının kendi içinde bir değerlendirme yapıldığında M. Kemal Atatürk'ün, bu mücadeleye önder olmasını sağlayan bazı nesnel ve kişisel etkenlerin de bulunduğunu görmek gerekir. Bunlar nelerdir? Sina Akşin bu etkenleri;

- a) Parlak askerî geçmişi,
- b) İT'nin önderleri arasında yer almamış olması,
- c) Olağanüstü kişisel ve siyasal yetenekleri,
- d) Askerlik mesleğindeki kıdem ve önceliği olarak sıralamaktadır.³⁴

Zira o, Cemal Paşa hariç Amasya Kararlarına katılanların en kıdemlisi ya da

³³ Atatürk, **Nutuk**, Cilt 1, TTK Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 1989, s. 94.

³⁴ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve...**, Cilt 1, s. 431.

yüksek rütbelisi idi. M. Kemal Paşa ayrıca askerliğinin ilk yıllarından başlayarak, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gönderilişinde de etkin olan yetenekli bir asker oluşuyla dikkat çekmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde rol almış olmakla birlikte daha sonra bu örgütle yollarını ayırmış olduğundan lider kadrosu içinde bulunmamıştı. İT'nin lider kadrosunda yer almış olsaydı Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgisinin sorumluluğunu taşıyanlardan birisi olarak o günkü siyasal-psikolojik koşullarda Millî Mücadele liderliğine geçmesi çok zor olurdu.

Kişisel yetenekler bakımından olaya bakıldığında da M. Kemal'in bir liderde bulunması gereken temel yeteneklere sahip olduğu görülmektedir. Bunlar, zekâ, kavrama gücü, cesaret ve atılganlık, siyaset üretme yeteneği ve muhataplarını doğru tanıyıp teşhis koyma becerisi, birlikte çalıştığı kişilere sorumluluk verme ve rol dağıtmadaki başarı, emri altında bulunanlara hedef gösterme...v.s.dir. M. Kemal Paşa, alacağı kararların zamanlamasında da lider özelliklerini taşımaktadır. Kararlarını aceleyle getirmeden en uygun zamanda alması ve uygulamaya koyması da önemlidir.³⁵ Bir diğer lider özelliği de durumu belirleyerek yapmaya karar verdiği işlerde tereddüt göstermemesidir.³⁶ Atatürk-İnönü ilişkisini ele alan Atay onun İnönü'ye attığı yeri değerlendirirken, "...hedefine ulaşmak için herkesten nasıl yararlanabileceğini çok iyi kestirirdi. İnsanları tartmakta ve onlardan azami yararlanmakta çok maharetli bir ustaydı..." diye açıklamaktadır.³⁷ Bu da, başarılı liderliğin özelliklerinden biridir. Birlikte çalıştığı kişilere en uygun görev ve sorumlulukların verilmesi önemlidir. Sosyal ve siyasal hareketleri başarıya ulaştıran ve hemen hemen her liderde bulunan ya da bulunması gereken bu yetenek ve becerileri onu liderlik basamaklarında hızla yükseltmiştir.

Karabekir'in Liderlik Yeteneği ve Milli Mücadele Liderliği Konusundaki Tutumu

Kurtuluş Savaşı'nın en önde gelen isimlerinden olan Kâzım Karabekir Paşanın askerî yetenekler bakımından sahip olduğu donanımın siyasi yetenekler bakımından yetersiz kaldığı ve kendisini liderlik konumuna taşımaya yetmediği söylenebilir.

Karabekir, lider kişiliklerde rastlanan bazı özelliklere sahip görünmektedir. Örneğin o, özgüveni yüksek, gururuna ve benliğine düşkün, kendisini her yönüyle beğenen ve takdir edilmeyi, övülmeyi seven bir

³⁵ Hüsnü Özlü, "Atatürk'ün Yazdığı 'Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler' Adlı Eserin, Onun Liderlik Özellikleri Açısından Analizi", A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 48, Güz 2011, s. 822.

³⁶ Hikmet Özdemir, **Atatürk'ün Liderlik Sırları**, Remzi Kitabevi, 3. Basım, İstanbul, 2006, s. 64.

³⁷ Murat Baykızı, **Atatürk'ün Liderlik Sırları**, Kar Yayınları, İstanbul, 2006, s. 142.

yapıdadır. Kendisine ait her işi ve konuyu ön plana çıkarmasıyla dikkat çekmektedir. Halkın, basın ya da bir başkasının kendisine gösterdiği ilgiden son derecede memnun olup bunu övünçle anlatmaktadır. Bunlarla birlikte liderlik yetenekleri arasında bulunan kararlılık, ileriye görme, cesaret, atılganlık, muhatabını tanıma, konulara doğru teşhis koyma, hızlı karar alma, politika oluşturma, gündemi belirleme gibi hususlarda yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir.

Karabekir'in liderlik yetenekleri ile ilgili olarak yapılan çeşitli yorumlar da tespitlerimizi desteklemektedir. Örneğin H. C. Armstrong, Karabekir hakkında, liderlik hırslı olmayan, zihinsel ve hareket olarak yavaş olan, disiplinli, çalışkan, yetenekli birisi olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.³⁸ Sabahattin Selek'e göre de Karabekir, yaptıklarına ve meziyetlerine gereğinden çok değer veren, her konuda kendi adını öne çıkaran ve duygu yönü güçlü biriydi.³⁹ Karabekir'i sevmeyen ve Kurtuluş döneminde değil Kuruluş döneminde Atatürk'ün yanında yer tutunan Falih Rıfki Atay, Kurtuluş Savaşı kadrolarını irdelerken Karabekir'i kafaca pek orta bir adamdı diye nitelendirmektedir.⁴⁰ TBMM'de uzun yıllar CHP milletvekilliği yapmış olan Mazhar Germen, Karabekir'in mizacı ile ilgili olarak her işi bilmek, her şeye karışmak davası güttüğünü, çok defa iradesini elinden kaçırmış bir adamın ruh hali içinde görüldüğünü öne sürmektedir.⁴¹ Erzurum Kongresi üyelerinden olup Erzurum'da uzun yıllar Albayrak gazetesini çıkaran eski Erzurum milletvekillerinden Süleyman Necati Güneri anılarında Karabekir'i değerlendirirken onun liderlik yetenekleriyle ilgili önemli tespitlerde bulunmaktadır. Güneri'ye göre Karabekir, inkılabı önderlik edecek bir konumda bulunmakla birlikte yaratılışında bulunan tereddüt, yeni durumlar karşısında yeni kararlar alamama hali yüzünden perde gerisinde kalmıştır. Güneri ayrıca Karabekir'in çok hırs sahibi birisi olduğunu, gurur ve vehim sahibi olmasının da onun başarı şansını yok ettiğini düşünmektedir.⁴²

Karabekir'in İktidar Arzusu

Siyaset biliminin temel araştırma alanı olan iktidarı elde etme ve koruma davranışı açısından bakıldığında Karabekir'in durumu nasıl tahlil edilebilir? Bir başka deyişle Kâzım Karabekir iktidar tutkusu içinde olan birisi miydi?

³⁸ H. C. Armstrong, **Bozkurt**, Çev: Gül Çağalı Güven, Arba Yay., 7. Baskı, İstanbul, 2000, s. 59, 94-95.

³⁹ Selek, a. g. e., Cilt 1, s. 155.

⁴⁰ Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Cilt 2, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yay., Yer yok, 1999, s. 96.

⁴¹ Kâzım Karabekir, **Paşaların Kavgası**, Emre Yayınları, İstanbul, 1991, s. 43.

⁴² Süleyman Necati Güneri, **Hatıra Defteri**, Haz: Ali Birinci, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 79-81.

Mareşal Fevzi Çakmak'ın Genelkurmay Başkanlığı sırasında Genelkurmay İkinci Başkanlığında bulunan Asım Gündüz anılarında, Karabekir'in mevki düşkün olduğunu ileri sürerken⁴³ eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekillerinden Faik Günday da Karabekir'in muhteris olduğunu iddia etmektedir.⁴⁴ Düşüncemize göre Millî Mücadele döneminde Karabekir'in mevki düşkün olduğu ya da iktidar hırsı içinde olduğu söylenemez. Ancak kanımızca ileriki yıllarda durum değişmiştir. 1938 yılı sonunda başladığı ikinci devre siyasi hayatında Kâzım Karabekir'in mevki düşkün olduğu ileri sürülebilir.

Bu bağlamda, Karabekir, Millî Mücadele yıllarında ulusal lider olmak amacıyla M. Kemal Paşa ile bir liderlik mücadelesi, bir iktidar mücadelesi içine girmemiştir. Ancak M. Kemal ile aralarında liderlik mücadelesi yaşanmasa da zaman zaman belli bir düzeyde güven sorunu yaşandığı açıktır. Örneğin, F. Rıfki Atay ile S. Selek'in Ali Çavuş Sorununa ilişkin değerlendirmelerine bu açıdan bakılmalıdır. M. Kemal Paşa Temmuz 1919'da Erzurum'a geldiğinde Karabekir, emrindeki askerlerden Başçavuş Ali'yi M. Kemal'e hizmet için onun emrine vermişti. Atay ve Selek, Ali Çavuş'a Karabekir tarafından bir de gizli bir görev verilmesinin söz konusu olduğunu ileri sürmektedirler. Atay ve Selek'e göre, söz konusu gizli görev muhbirlik yapmak, M. Kemal'in yaptıklarını izlemektir. Ali Çavuş bu amaçla M. Kemal'in emrine verilmiştir. Atay, durumu anlayan M. Kemal'in Ali Çavuş'u elde ettiğini belirtmektedir.⁴⁵ Sabahattin Selek de, Anadolu İhtilâli'ni hazırlarken kendisiyle görüştüğü eski Başçavuş Ali Metin'in itiraflarına kitabında yer vermektedir. Buna göre, Ali Metin, o dönemde Karabekir tarafından kendisine M. Kemal'i sıkıca izleme görevi verildiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Karabekir, anılarında kendisinin görevlendirdiği Başçavuş Ali'den hiç söz etmemektedir. Güven sorununun depreştiği bir dönem de 1921 yılının ikinci yarısıdır. Karabekir, Ankara'da Enverci ve İttihatçı olduğunu düşündüğü bazı çevrelerin kendisi ile Mustafa Kemal Paşanın arasını açmak istediklerini, Enver Paşayı ve kendisini Mustafa Kemal Paşaya rakip olarak gösterdiklerini, Enver Paşanın kolay kolay Anadolu'ya gelemeyeceğini hesaplayan M. Kemal Paşanın bundan dolayı kendisinden çekindiğini ifade etmektedir.⁴⁷

⁴³ Asım Gündüz, **Hatıralarım**, Dinleyen ve yazan: İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, s. 224.

⁴⁴ **Ahmet Faik Günday'ın Hayat ve Hatıraları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haz: Süleyman Yatak, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986, s. 63.

⁴⁵ Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Cilt 2, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Yer yok, 1999, s. 99.

⁴⁶ Selek, **Anadolu İhtilâli**, Cilt 1, s. 158-159. Ali Metin, 1919 yılında M. Kemal'in hizmetine girdikten sonra bir daha bu görevden ayrılmamış ve Atatürk ölünceye kadar Çankaya'da ona hizmet etmiştir.

⁴⁷ Karabekir, **İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki...**, Cilt 1, s. 326.

Karabekir, M. Kemal'in Liderliğine Karşı mıydı?

Peki Kâzım Karabekir Kurtuluş Savaşı yıllarında M. Kemal'in liderliğine karşı mıydı ve kendisi liderlik davası gütmüş müdür? Türkiye kamuoyunda bu konu zaman zaman gündeme gelmiş ve gelmektedir. Karabekir'in liderlik davası güttüğüne ilişkin en net iddiaların sahiplerinden F. Rıfki Atay, Millî Mücadele başlarken çevresindeki kişilerin M. Kemal'in liderliğine karşı olduklarını düşünmekte ve bunun sebebiyle ilgili şu iddiada bulunmaktadır: "...o sıra manevî otoriteyi ellerinde tutanların kendi yoksun oldukları liderlik niteliğini bir başkasında görmek istemeyişten, bir takımı için de henüz maceracılık çilesini çektiğimiz Enver'in bir ikincisine uğramaktan çekinişlerinden idi."⁴⁸ Atay daha da ileri giderek Karabekir'in, M. Kemal Paşayı başa geçirmemek için çalıştığını, onun yerine kendisinin açıkça meydana çıkmadan mücadelenin başında olmak istediğini iddia etmektedir. Atay'ın 'meydana çıkmadan mücadelenin başında olma isteği' olarak dillendirdiği şey aşağıda değinileceği gibi Karabekir'in M. Kemal Paşaya bir müşavir gibi yardımcı olma, belki onu bu yolla yönlendirme arzusu ile açıklanabilir. Ancak genel olarak Falih Rıfki'nin iddiaları tarihsel gerçeklerle uyumsuzdur.

Millî Mücadelede Karabekir, M. Kemal'in liderlik anlayışına ve uygulamalarına sık sık muhalefet etmiş olmakla birlikte onun lider olmasına başından beri taraftardı. 11 Nisan 1919 tarihli Şişli Görüşmesi'nde Karabekir, M. Kemal Paşanın İstanbul'da bir padişah hükümetinde görev almasını ve diğer bazı değerli kişilerin de kabineye girerek burada kalmasına yol açmasını önlemek için kendisinden fedakârlık ederek girişilecek Millî Harekâtın başına geçmesini önerdiğini ifade etmektedir.⁴⁹ Kılıç Ali, o görüşmede Karabekir'in, Atatürk'e kendisini reis olarak tanıyacağını beyan ettiğini yine Atatürk'e dayandırarak nakletmektedir.⁵⁰ Mazhar Müfit Kansu'nun, Erzurum Kongresi öncesinde M. Kemal'in Karabekir'e Millî Hareketin başına geçme teklifinde bulunduğu ama Karabekir'in kabul etmediği iddiasına yukarıda değinilmişti.

Atatürk, Nutuk'ta, Erzurum Kongresi başlamadan önceki Heyet-i Faale toplantılarında [Karabekir de dahil olmak üzere] kendisinin liderliğinin kabul edildiğini belirtmektedir.⁵¹ Akşin de Kurtuluş Savaşı'ndaki liderlik tartışmalarında Karabekir'in yeri ile ilgili olarak onun kendi hedefini sınırlı olarak saptadığını, Türkiye çapındaki ulusal akımın başına ise M. Kemal'in geçmesini istediğini kaydetmektedir.⁵²

⁴⁸ Atay, a. g. e., s. 108-109.

⁴⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt 1, s. 109, 210-211; *İstiklâl Harbimiz*, Cilt 2, s. 850.

⁵⁰ Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 15.

⁵¹ Atatürk, *Nutuk*, Cilt 1, s. 59-62.

⁵² Akşin, *İstanbul Hükümetleri...*, Cilt 1, s. 278.

Karabekir, anılarında M. Kemal'i Millî Mücadelenin başına geçirmek için gayret ettiğini şu sözlerle ifade etmektedir: "...İşte bu birçok sebeplerle incinmesinden, benimle bir yanlış anlaşma olmasından çok endişe ediyorum. Onu kırmamak için elimden gelen her inceliği yapıyorum. Ve onu millî cereyanın başına getirmek için de vazifemi yaptım ve yapıyorum..."⁵³

Karabekir'in, Millî Mücadelede M. Kemal Paşanın önder olması gereğine inandığına ilişkin bir bilgi de Rauf Orbay kaynaklıdır. Rauf Orbay, 4 Temmuz 1941 tarihinde Kâzım Karabekir'e yazdığı önemli mektubunda o günleri anarak Erzurum'da Karabekir'in, kendisine millî davayı kazanabilmek için en meziyetli ve kudretli kişinin M. Kemal olduğunu söylediğini hatırlatmaktadır.⁵⁴ Karabekir, Faruk Özerengin'in de ifade ettiği gibi M. Kemal'in liderlik yeteneğini kabul ediyordu.⁵⁵

Millî Mücadeleye lider olmanın zorlukları ve riskleri Karabekir tarafından her halde bilinmekteydi. Bu, onun, İstanbul Hükümetinin görevlisi olarak Sivas'a gelen Fevzi (Çakmak) Paşa ile Kasım 1919'da Sivas'ta M. Kemal Paşanın önderliği konusunda yaptıkları tartışmadan anlaşılmaktadır. Bu tartışmada, M. Kemal'in kişisel zaaflarından ve iktidar ihtirasından söz eden Fevzi Paşaya cevaben Karabekir, Fevzi Paşa ve onun gibilerin İstanbul'da esaret altında rahatça oturmalarını eleştirmiş, zor ve felâketli günlerde halka öncülük eden M. Kemal ve kendilerinin ise halk tarafından rehber olarak kabul edildiğini ifade etmiştir. Karabekir, Fevzi Paşa ile olan konuşmasında dikkat çekici olarak şu sözleri de söylemiş ve ona ironik ve sitemli olarak Millî Mücadelenin liderliğini önermiştir: "...Hanginiz esaret altındaki İstanbul'dan çıkıp da geldiniz. Bugün de sizden rica etsem ihtimal yine gelmezsiniz. Burada kalınız, seni reis yapalım..."⁵⁶ Bu sözlerle Karabekir, Fevzi Paşaya kendilerinin zorlu bir yola girdiklerini ve doğru yolda olduklarını ifade etmek istiyordu.

Anadolucular Akımının Karabekir Vizyonu

Siyasi tarihimizde Anadolu Türkleri ile Anadolu dışı Türklerin siyasal hayatta oynadığı rol hakkında çok gelişmemiş olmakla birlikte önemli bir literatür bulunmaktadır. Söz konusu literatürde, Anadoluçular, Anadolu Türklerini diğer coğrafyalardaki Türklere ya da diğer etnik gruplara göre daha üst bir konumda tutmaktadırlar. Kurtuluş Savaşı tarihinde de Anadolu dışı Türkler ve Anadolu Türkleri gibi bir ayırım hassasiyeti bulunduğu

⁵³ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 1, s. 321.

⁵⁴ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 5, s. 2468.

⁵⁵ Faruk Özerenginle Söyleşi, **Tarih ve Medeniyet**, Sayı: 39, Haziran 1997, s. 22.

⁵⁶ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 2, s. 850.

söylenbilir. Bu ayırımın ilk somut yansıması 1922 yılı içinde TBMM’de, seçim kanununda yapılmak istenen bir değişiklikte görülmüştür. Buna göre milletvekili seçilebilmek için ülkenin o günkü sınırları dahilindeki ahaliden bulunmak veya milletvekili seçileceği seçim çevresinde yerleşmiş olmak ya da göçle gelen Türk ve Kürtlerin iskânları üzerinden en az 5 yıl geçmiş olması şartları getiriliyordu.⁵⁷ Türkiye sınırları dışında kalan Selânik’te doğmuş olan M. Kemal Paşanın Meclis dışı bırakılmasını da amaçlayan ve TBMM’deki İkinci Grup üyelerine ait olan bu yasa önerisinde Anadolu yaklaşımının izleri görülebilmektedir.

Bu girişimden yıllar sonra, 1940’larda Anadolu akım Kurtuluş Savaşı tarihi ile ilgili ve Karabekir eksenli olarak bir kez daha gündeme gelmiştir. Anadolu’nun Müslüman Türklerini, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasıyla dışarıda kalan Türklerden daha hakîki Türk olarak kabul eden Anadoluculara göre, Anadolu dışı Türklerden olan Atatürk olmasaydı da Kurtuluş Savaşı, Anadolu’nun genç, samîmi ve cesur evlâtları tarafından Karabekir’in öncülüğünde zaten kazanılabılırdi. Bu görüşün somut olarak savunulduğu Meş’ale adlı Anadolu bir derginin İzzet Mühürdaroğlu imzalı yazısı ilginçtir. Millet Mecmuasının 1947 yılında 19 Mayıs’ın yıldönümü nedeniyle yayımladığı bir yazıya cevap niteliği taşıyan söz konusu yazıda Anadolu insanına ve Kâzım Karabekir’e övgüler yapılmaktadır:

“...Bu öyle bir yazı ki Anadolu’nun enerji ve haysiyetini sifra indiriyor. Sanki Mustafa Kemal gelme imiş Anadolu hiçbir hayat eseri gösteremiyecek ve düşmanlarına kollarını kaldırıp teslim olacakmış. Muhterem mecmua yalnız şunu unutma ki Mustafa Kemal Samsun tarikle Erzuruma geldiği zaman Vilâyeti Şarkıye Müdafaa Hukuk Cemiyeti esasen çokdan kurulmuş, faaliyete geçmiş, nüfuz çemberini büyültmüş ve 52 inci ictimamı akdetmekte bulunuyordu. Bu harekâta ön ayak olan, o sizin ve sizin gibilerin tabirince “hiç bir hareket yapılması umulmayan Anadolu”nun genç, samimî ve fedakâr evlâtları, Kâzım Karabekir Paşanın müzaheretile çokdan harekete geçmişler ve memleket düşmanlardan kurtuluncaya kadar savaşmağa çokdan yemin etmişlerdi (...) Bütün bir milletin işbirliği ve fedakârlığı ile elde edilen bir muvaffakiyeti (her kim olursa olsun) bir şahsa haksız yere mal edemeyiz. Bu Anadolu’ya yapılacak en büyük hakarettir. Mustafa Kemal, Millî Mücadele silahlı kuvvetleri başkumandanı ve Birinci Büyük Millet Meclisi Reisi idi, o kadar...”⁵⁸

Görüldüğü gibi Anadolucular, Karabekir’e Kurtuluş Savaşı’nda öncülük konumu vermektedirler.

⁵⁷ **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Aralık 1922.

⁵⁸ **Meş’ale**, 5 Haziran 1947, Yıl: 1, Sayı: 9.

Karabekir'in 1946 yılında TBMM Başkanlığına getirilişi hakkında yaptığı bir değerlendirmede Kemal Karpat, Anadolucuları kastederek, Türkiye'deki dindar, aşırı milliyetçi ve muhafazakâr çevrelerin Karabekir'e yükledikleri anlamı irdelemektedir. Buna göre, bu çevreler eskiden beri Karabekir'i, Anadolu'nun işgaline karşı başlatılan mücadelenin öncüsü olarak görmekte ve onu Atatürk'ten daha öne koymaktadırlar.⁵⁹

Kâzım Karabekir'in, 1933 yılında basında yer alan bir tartışmada gündeme getirdiği ve daha sonra İstiklâl Harbimizin Esasları'nda tekrarladığı Millî Mücadeleyi ilk başlatan ve Atatürk'ü de buna davet edenin kendisi olduğu iddiasının bazı çevrelerde Karpat'ın değindiği kabullere ve Karabekir'i Atatürk'ün karşısına koyma çabalarına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, F.Rıfki Atay ve benzerlerinin iddia ettiği gibi Karabekir'in M. Kemal Paşanın yerine Millî Mücadelenin başına kendisinin geçmek istediği iddiaları doğru değildir. Yine Anadolucular akımına hakim olan M. Kemal Paşa olmasaydı da Karabekir'in, Millî Mücadelenin öncüsü ve önderi olarak ülkeyi kurtarmaya hazır bulunduğu kabulü de gerçeğe uygun görünmemektedir. Karabekir, eğer lider olmak isteseydi ya da kendisini buna hazır ve uygun hissetseydi M. Kemal Paşa resmî görevinden azledildiği ve askerlikten istifa ettiği sırada onun yerine mücadelenin liderliğine geçebilirdi. Oysa İstanbul Hükümeti kendisini M. Kemal Paşanın yerine vekâleten Ordu Müfettişi yapmak istediği zaman bile bunu kabul etmemiştir. Aksine M. Kemal müfettişlik görevinden alınıp askerlikten istifa ettikten sonra hiçbir resmi sıfatı kalmadığı halde Kolordu Komutanı olarak ona ordusuyla birlikte bağlılık bildiriminde bulunmuş, onun emrine girmiştir. Karabekir'in M. Kemal'in liderliği ile ilişkili olarak istediği şey, kendi ifadesiyle onun başına buyruk, keyfi davranmasını önlemektir. Karabekir, liderin, kişisel ve keyfi iktidarı yerine Müttehassıslar Meclisi önerisinde de görüldüğü gibi liderin en yakınındaki ehil kişilerle müşavere içinde bir yönetim sürdürmesi görüşündedir. Anılarında açık olarak ifade etmemekle birlikte, kendisini, müşavere edilecek kişilerin en başında gördüğü söylenebilir. Gerçekten de 1922 yılı Ekim ayında Karabekir cepheden Ankara'ya dönüp TBMM çalışmalarına başladıktan sonra 1924 yılı ortalarına kadar M. Kemal Paşa ile yakın işbirliği içinde çalışmışlardır. Bu durumu kendisi de kesin zaferden sonra M. Kemal'in müşaviri gibi birlikte çalıştıkları şeklinde ifade etmektedir.⁶⁰ Bir anlamda Karabekir, siyasal ilişkilerde bulunduğu yıllarda, kendisine M. Kemal'i denetleme işlevini yüklemiştir.

⁵⁹ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1967, s. 206.

⁶⁰ Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s. 108.

SONUÇ

Siyasi tarihimizde Milli Mücadele Hareketinin liderliği konusu zaman zaman tartışmalara konu olmuş ve olmaktadır. Bu tartışmaların önemli odak noktalarından birisi, Milli Mücadelenin ünlü komutanlarından olan Kâzım Karabekir Paşanın Milli Mücadeleye lider olmayı isteyip istemediği, liderlik için Mustafa Kemal Paşa ile mücadeleye girip girmediğidir. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktıktan sonraki faaliyetlerinde ve yazışmalarında aslında bir lider gibi davranmaya başlamıştı. Bu durum Amasya Genelgesi'ni ortaya çıkaran Haziran 1919'daki Amasya Toplantısı'nda sürdürülmüştü. Ancak, kendisini lider olmaya en lâyık kişi olarak gören M. Kemal Paşanın İstanbul ile bağlarının kopmasından sonra, liderlik konusu tartışmalı hale gelince, Erzurum'da Heyet-i Faale toplantılarında M. Kemal Paşanın liderliği kesinleştirilmiştir. Bu toplantılarda Karabekir de onun liderliğini kabul etmiştir. Kendisi lider olma isteğinde bulunmadığı gibi M. Kemal Paşanın lider oluşunu desteklemiştir. Karabekir'in önüne lider olmak için birden çok fırsat çıktığı halde, o buna yanaşmamıştır. Karabekir, liderlik yetenekleri bakımından kendisinden daha üstün olan Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükümetince görevden alınıp askerlikten de istifa ettikten sonra, ordusuyla beraber onun emrine girmiştir. Karabekir, M. Kemal ile liderlik mücadelesine girmemiş ama onu kararlarında sürekli etkilemek ve denetimi altında tutmak istemiştir. Milli Mücadele hareketinin liderliği konusu ele alınırken bu Mücadelede eski İttihatçıların yeri ile Enver Paşanın Anadolu'daki hareketin başına geçme arzusu etrafında yapılan tartışmalar da önemli yer tutmaktadır. Eski İT kadroları Milli Mücadeleyi desteklemişlerdir. Ancak Enver Paşa Bolşevik Rusya'da bulunduğu sırada bir süre Anadolu'ya geçerek mücadelenin başına geçmek istemiştir.

KAYNAKÇA

- AHMET FAİK GÜNDAY'ın Hayat ve Hatıraları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haz: Süleyman Yatak, İstanbul Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986.
- Akal, Emel, **Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1998.
- .....**Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2006.

- Armstrong, Harold Courtenay, **Bozkurt**, Çev: Gül Çağalı Güven, Arba Yay., 7. Baskı, İstanbul, 2000.
- Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, 3. Baskı, Ankara, 1989.
- Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Cilt 2, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yay., Yer yok, 1999.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri**, Bâb-ı Âli Evrak Odası Siyasî, 34-64/V 4.
- Bayar, Celal, **Ben de Yazdım-Millî Mücadeleye Gidiş**, Cilt 1, Sabah Kitapçılık, İstanbul, 1997.
- Baykal, Adnan Nur, **Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Sırları**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Baykara, Tuncer, **Millî Mücadele**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- Baykızı, Murat, **Atatürk'ün Liderlik Sırları**, Kar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
- Daver, Bülent, **Siyaset Bilimine Giriş**, Üçüncü Bası, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.
- Fethi Okyar'ın Anıları**, Yay. Haz: Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1997.
- Güllüpunar, Hasan, **Siyasal İletişim ve Aday İmajı**, Eğitim Akademi Yayınları, Konya, 2010.
- Gündüz, Asım, **Hatıralarım**, Dinleyen ve yazan: İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Güneri, Süleyman Necati, **Hatıra Defteri**, Haz: Ali Birinci, Erzurum Kitaplığı, 1. Baskı, İstanbul, 1999.
- Hakimiyet-i Milliye**, 3 Aralık 1922.
- Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 1, Emre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2000.
- ....., **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 2, Emre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2000.
- ....., **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 5, Emre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2000.
- ....., **Bir Düello ve Bir Suikast**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.
- ....., **Paşaların Kavgası**, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.
- ....., **İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa**, Cilt 1, Emre Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001.

- Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1967.
- Kılıç Ali, **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Cilt 1, Kültür Ofset, Ankara, 1993.
- Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyaset Bilimi**, A. Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Yayını, Ankara, 1987.
- MEŞ'ALE**, 5 Haziran 1947, Yıl: 1, Sayı: 9.
- MİLLİYET**, 13 Mayıs 1933.
- Onar, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Özdemir, Hikmet, **Atatürk'ün Liderlik Sırları**, Remzi Kitabevi, 3. Basım, İstanbul, 2006.
- Özlu, Hüsnü, "Atatürk'ün Yazdığı "Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler" Adlı Eserin, Onun Liderlik Özellikleri Açısından Analizi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 48, Güz 2011.
- Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1993.
- ....., **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994.
- Selek, Sabahattin, **Anadolu İhtilâli**, Cilt 1, Kastaş Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 1987.
- Tarih ve Medeniyet**, Haziran 1997, Sayı: 39.
- Tanör, Bülent, **Kurtuluş**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Yer yok, 1997.
- Zürcher, Erik Jan, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003.

